УДК 130.3:355.01:[37+316.7]
DOI https://doi.org/https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.3.15

Бойченко Михайло Іванович,
доктор філософських наук, професор, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу взаємодії університетів і суспільства
Інституту вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України
orcid.org/0000-0003-1404-180X
boichenko.m@knu.ua

НОРМАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ: МЕЖІ ВИБІРКОВОЇ ІНКЛЮЗИВНОСТІ ДЛЯ ОСВІТИ І СУСПІЛЬСТВА В СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

Війна загострила давні та приховані культурні травми українців і унаочнила неприпустимість нормалізації злочинів російської імперії. Ця ситуація зобов'язує науковців на прикладі розкритої і розвиненої проблеми проаналізувати загальний феномен нормалізації культурної травми. Філософський підхід, застосований у цьому дослідженні, надає можливість порівняти результати досліджень різних наук і узагальнити та концептуалізувати їх. У статті здійснено принципове розрізнення позитивної і негативної нормалізації травми завдяки зверненню до намірів, засобів і виконавців такої нормалізації. Проаналізовано русифікацію як несумнівний приклад негативної нормалізації культурної травми в Україні та українізацію як приклад її позитивної нормалізації. Схарактеризовано позитивний потенціал релігійно-метафізичного, психотерапевтичного, екзистенційно-феноменологічного, соматичного, художньо-естетичного підходів до нормалізації культурної травми. Проаналізовано вибіркову інклюзивність як причину і результат негативної нормалізації культурної травми. Зазначено, що вибіркова інклюзивність є особливо неприйнятною в умовах війни, коли практично кожен громадянин України знаходиться в стані більш чи менш проявленого посттравматичного стресового розладу. Відповідно, висунуто гіпотезу, що багато прийомів лікування цього розладу можуть бути використані й у подоланні культурної травми. Освіту визначено як сферу, в якій пріоритетно має відбуватися як базова підготовка до фасилітації в подоланні посттравматичного стресового розладу, так і запобігання культурної травми та подолання її негативних впливів. Усунення проявів вибіркової інклюзивності в українському суспільстві має сприяти недопущенню негативної нормалізації культурної травми.

Ключові слова: культурна травма, нормалізація травми, негативна нормалізація, позитивна нормалізація, посттравматичний стресовий розлад, вибіркова інклюзивність, війна.

Boichenko Mykhailo Ivanovych,
Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Senior Researcher,
Leading Researcher at the Department of Interaction between Universities
and Society Institute of Higher Education of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine
orcid.org/0000-0003-1404-180X
boichenko.m@knu.ua

NORMALIZATION OF CULTURAL TRAUMA: THE LIMITS OF SELECTIVE INCLUSION FOR EDUCATION AND SOCIETY IN A WAR SITUATION

The war exacerbated the long-standing and hidden cultural traumas of Ukrainians and made it clear that it is unacceptable to normalize the crimes of the Russian Empire. This situation obliges scientists to analyze the general phenomenon of normalization of cultural trauma using the example of an open and developed problem. The philosophical approach used in this study makes it possible to compare the results of research in different sciences and to generalize and conceptualize them. The article makes a fundamental distinction between positive and negative normalization of trauma by addressing the intentions, means, and performers of such normalization. Russification

© Бойченко М. І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

is analyzed as an undoubted example of negative normalization of cultural trauma in Ukraine and Ukrainization as an example of positive normalization. The positive potential of religious-metaphysical, psychotherapeutic, existential-phenomenological, somatic, artistic-aesthetic approaches to the normalization of cultural trauma is characterized. Selective inclusivity is analyzed as a cause and result of the negative normalization of cultural trauma. It is noted that selective inclusivity is especially unacceptable in war conditions, when practically every citizen of Ukraine is in a state of more or less manifested post-traumatic stress disorder. Accordingly, a hypothesis is put forward that many methods of treating post-traumatic stress disorder can be used in overcoming cultural trauma. Education is defined as an area in which both basic preparation for facilitation in overcoming post-traumatic stress disorder, as well as the prevention of cultural trauma and the elimination of its negative effects should take place as a priority. Elimination of manifestations of selective inclusivity in Ukrainian society should contribute to the prevention of the negative normalization of cultural trauma.

Key words: cultural trauma, normalization of trauma, negative normalization, positive normalization, post-traumatic stress disorder, selective inclusivity, war.

Вступ. Виклик повномасштабної війни, яку зрештою відкрито розпочала російська федерація проти України й українського народу, отримує гідну відсіч не лише завдяки силам Збройних сил України та інших сил оборони України на лінії безпосереднього зіткнення з російською армією (хоча передусім і головним чином саме там і завдяки саме цим силам). Також складником цієї відсічі є та загальна рішучість, з якою український народ морально, економічно та інституційно організувався для спротиву сучасній російській навалі. Втім, те, що українське суспільство знайшло в собі, а також у своїх міжнародних союзниках достатньо ресурсу для гідного протистояння цьому зовнішньому виклику, не може убезпечити як українське суспільство загалом, так і, без перебільшення, кожного українця від отримання культурної травми від цієї війни – на додачу до прямих матеріальних втрат, численних смертей та інших лих і трагедій, які принесла із собою ця війна. Культурну травму інколи недооцінюють, вважаючи її меншою втратою або ж тим, що легше виправити і повернутися до цілісності дотравматичного стану культури – особливо в порівнянні з важкими економічними збитками чи тими національними інституційними втратами, які стали результатом жорсткого політичного тиску. Втім, вважаємо, що саме культурна травма нерідко виявляється більш глибокою і якщо не викорінною, то в усякому разі тою, що потребує навіть зміни кількох поколінь для її подолання. Цю тему взірцево досліджували класики сучасної теоретичної соціології (Alexander, et al., 2004), і все ж нормалізація культурної травми досі залишає надто багато питань – як у теорії, так і на практиці.

Саме тому нормалізація культурної травми привертає таку увагу суспільства і потребує ретельнішого спеціального аналізу фахівцями. Це має бути завданням не лише науковців – психологів, соціологів, психіатрів тощо, але й письменників та інших митців, які гостріше відчувають цю травму на емоційному, чуттєвому рівні, а також працівників сучасних медіа, які не лише сприймають, але й корегують інформаційні потоки в суспільстві, а також самі є індикаторами чутливих тем інформаційного простору. Втім, концептуальне схоплення цієї проблеми в усій її повноті, глибині та масштабності, а також чітке понятійне вираження цього схоплення є місією філософів.

Позитивна і негативна сторона нормалізації травми. Щодо нормалізації, то сама по собі вона є ціннісно амбівалентною: наприклад, нормалізація чогось хорошого є хорошою справою, а нормалізація чогось поганого – поганою. Наприклад, нормалізація відносин і загалом обстановки після певного конфлікту є чимось бажаним і для сім'ї, і для громади, і для суспільства, і для міжнародних відносин. Тоді як нормалізація насильства (Storm-Mathisen, 2025), хабарництва, крадійства чи якихось інших злочинних чи аморальних дій є дечим, поза сумнівами, аморальним, так само, як нормалізація зловживання правом, політичної корупції, халтури і підробок у будь-якій справі є чимось ганебним і шкідливим не лише для того, хто це активно впроваджує, але й для тих, хто цьому не чинить опір, як і для всієї спільноти, яка це толерує.

Коли говоримо про нормалізацію травми, ситуація, на перший погляд, виявляється дещо нетиповою – одні говорять, що нормалізація травми – це погано, а інші – що це добре. Насправді, можливо, причиною цього є те, що не всі акуратно формулюють ситуацію, пов'язану з травмою, і позитивно

оцінюють не саму травму, а деякі зміни, які її супроводжують.

У медицині нормалізацією травми інколи називають повернення організму до його норми після перенесеної травми, яка цю норму порушила, – у сенсі певних процесів гомеостазу, тобто відновлення певної рівноваги, наприклад, завдяки дії імунної системи або інших механізмів відновлення функціональної норми організму (Osuka, et al., 2014). Звісно, правильніше це було би називати нормалізацією відновлення здоров'я організму, тобто нормалізацією називати відхід від травми і повернення до норми здоров'я організму. Але, вочевидь, жодна травма не проходить без наслідків – передусім для самого травмованого. А тому нормалізація після травми включає і вміння жити з наслідками травми як частиною нової норми здоров'я організму, адже до старої норми повною мірою повернутися вдається тим менше, чим важчою була травма.

Таке медичне розуміння нормалізації суттєво відрізняється від морального розуміння нормалізації травми, коли таку нормалізацію сприймають як намагання зробити нормальним те, що таким не є і бути не може. Класичним прикладом предмету морального осуду є нормалізація насильства. Є випадки, коли воно засуджується однозначно: насильство в сім'ї, насильство над дітьми (яке може траплятися також і поза сім'єю), зґвалтування і, нарешті, вбивство. Втім, навіть для деяких із таких випадків намагаються знаходити виправдання: наприклад, вбивство ворога на війні є необхідністю, і при цьому лише шукають можливості не виходити за межі так званих правил ведення війни. Також дискутивним є застосування насильства в медицині – попри те, що в більшості ситуацій воно є виправданим як дозований і адресний інструмент досягнення кращих інтересів пацієнта, а все ж у надто багатьох випадках воно буває не досить обґрунтованим, помилковим або навіть злочинним (Shapiro, 2018). Також є теорії, які виправдовують деякі випадки чи навіть типові ситуації абортів та евтаназії. За всієї дискусійності визнання етичної позиції такого вбивці все ж можна зрозуміти її логіку, якщо й не сприйняти її моральним чуттям. Солдат розуміє, що, вбиваючи ворога, він зберігає життя жінок, дітей, старих і немічних та інших співгромадян своєї країни, не кажучи вже про збереження життя своїх побратимів на фронті. І все ж убивство навіть ворога глибоко ранить його душу, а призвичаєння до таких вбивств, їх нормалізація неминуче має свої наслідки, якщо не для психіки воїна, то однозначно – для його моральної самооцінки та його здатності до здорового етичного судження.

Русифікація як культурна травма. Як русифікація, так і українізація теж є з нормативного погляду процесом нормалізації. Однак ця нормалізація відбувалася на зовсім різних підставах, здійснювалася різними методами і мала відмінний стосунок до базових прав людини. Коли поширення мови відбувається природнім способом, тобто без поспіху і примусу, так би мовити, еволюційним шляхом, у результаті вільного прийняття людьми цієї мови як основної мови свого спілкування, особливо в приватній сфері їхнього життя – це явище нормальне, яке і не варто називати нормалізацією. Але якщо поширення мови відбувається прискорено, за допомогою додаткових засобів стимулювання або ще і примусових заходів – тоді це справді певна нормалізація. Але вона також може бути як явищем негативним, яке підлягає осуду і припиненню, так і явищем не просто виправданим, а позитивним і бажаним, у тому числі й передусім для тих, хто їй підлягає.

Якщо мову нав'язують чужинці й примушують місцевих відмовлятися від власної мови (так званої мови батьків чи материнської мови, як це називають німці – «die Muttersprache»), і цей примус супроводжується санкціями і репресіями – це явище явно негативне. Такою була русифікація в Україні (Бойченко, 2020), та й не лише в Україні, але й у багатьох країнах і територіях, які входили до складу СРСР та країнах так званого «соціалістичного табору». Що говорити про країни і території, які знаходилися в колоніальній або напівколоніальній залежності від росії, якщо в самій росії численним так званим «малим народам» росії поступово нав'язували користування російською замість їхньої рідної мови – і не лише в державних закладах, але й у школах, у сфері культури тощо. Зросійщення йшло неухильно, безальтернативно і жорстко всю історію росії – і за часів російської імперії, і у срср (з невеликими послабленнями і тимчасовими паузами на «коренізацію» (Верменич, 2022)), й особливо – у сучасній російській федерації.

Таку нормалізацію не можна назвати інакше як негативною, а тому цілком зрозуміло, чому проти неї виступають скрізь, де її проводили російські колонізатори.

Якщо говорити про українізацію (справжню, а не радянську облудну «коренізацію»), то її здійснює не лише держава, але й значна частина інших інститутів громадянського суспільства – церква, недержавні громадські організації, різні громадські рухи (серед яких був наймасовішим на першому етапі українізації в роки Перебудови (другу половину 1980-х) «Народний рух») тощо. Більше того, українізацію охоче підтримали й самі українці без усякого формального заохочення – щойно зникли офіційні обмеження на користування українською і з'явилася справжня свобода в мовному просторі України. За перехід на українську в незалежній Україні не потрібно було доплачувати, як доплачувала радянська держава у школах УРСР вчителям за викладання російської мови і перехід на російську (Марусик, 2018; Приссєвок, 2022). Українізація відбувається поступово настільки, що дехто навіть нарікає, що надто поступово – але в тому то й справа, що українська держава не застосовує мовних репресій, навіть в умовах оборонної війни проти російської агресії. Але ж якраз «русский мир», який своїм стрижнем має російську мову і стоїть за цією російською агресією (Волковський, 2022). І все ж українізація навіть за таких умов залишається порівняно м'якою і неспішною. Це – гідна нормалізація, яка йде впевнено і не потребує застосування сторонніх стимулів для досягнення свого успіху.

Використання досвіду подолання ПТСР для подолання культурної травми. Одним із найбільш розроблених напрямів у дослідженнях травми загалом і культурної травми зокрема є вивчення її прояву в посттравматичному стресовому розладі (ПТСР), а відповідно – подолання культурної травми можна аналізувати в порівнянні з досвідом подолання посттравматичного стресового розладу.

Найширшою рамкою нормалізації травми загалом і культурної травми зокрема може виступати релігія. Наприклад, християнське віровчення розглядає життя людини на Землі як перебування в грішному світі, у якому панує зло і несправедливість, які радикально може виправити лише Друге пришестя Христа. До цього моменту злочини щодо будь-кого не є дивиною, натомість соціологічною, хоч і не моральною нормою є ситуація ураженості пересічної людини. Християнська церква (незалежно від того, про яку гілку християнства йдеться) накопичила величезний досвід роботи і лікування травм, пов'язаних із життям людини в цьому грішному світі, але те, що цей світ не може стати справедливим, що для нього швидше нормою є злочини і війни, християнство не сумнівається. Тому коли християнські священики, дослідники і місіонери починають ділитися досвідом подолання травми, у них не йдеться про її унеможливлення чи остаточне викорінення її першопричин – їх розглядають як метафізичні, а не історичні чи культурні (Баркер, 2023). Відповідно, культурна травма є лише наслідком радикально злого способу існування людства на грішній землі. Звернення до релігійного досвіду роботи з культурними травмами допомагає уникати надмірної драматизації цих травм – а разом із тим дає сили жити далі у, здавалося б, неймовірних умовах. Свого часу Теодор Адорно писав про те, що після нацистських злочинів Аушвіца неможливо писати поезію, неможливо в класичний спосіб давати виховання (Адорно, 2019) – точніше, мабуть, варто говорити, що розум відмовляється це пояснити, в усякому разі зіткнувшись із цим віч-на-віч. А все ж поезії писали навіть в'язні нацистських концтаборів (Рихло, 2023). Писав аж до страти в концтаборі свої геніальні тексти і Дитрих Бонгеффер (Бонгеффер, 2024), і жінки-філософині теж творили у війну, всі в ситуації загрози цивілізаційного і культурного краху, хоч і не всі мали фатальну долю (Куртін-Денамі, 2025). Тому християнська «нормалізація» зла не так виправдовує його існування, як вчить тримати удар і всупереч цій «нормальності» зла на грішній землі все ж наближати Царство Боже у своїй душі і у своєму житті – наскільки це можливо. І ось уже така нормальність боротьби в режимі contra spem spero і є справжньою позитивною нормалізацією метафізичної травми, а заразом із тим і всіх інших травм, у тому числі й культурних.

На цьому базисі можна більш адекватно і позитивно оцінити те, чому психологи і психіатри прагнуть кожну окрему ситуацію отримання травми розглядати, на перший погляд, ізольовано, індивідуально (Вінс і Суворова,

2023; Burback et al., 2024), а не списувати їх на якісь загальні причини – типу «в усіх у нас в Україні зараз війна», «цей світ недосконалий», «глобалізація – це зло» тощо. Адже кожна людина справді має глибинний ресурс, в який вона не завжди спочатку й сама вірить або надто легко в ньому розчаровується, тоді як насправді він є і за нього варто поборотися. Це й наша належність нашому дому – як фізичному, так і сім'ї, і духовній домівці (екзистенційно-феноменологічна нормалізація культурної травми) (Гілл, 2022), і мудрість нашого тіла (соматична нормалізація культурної травми) (Левін, 2022), і віра в краще майбутнє на новому етапі життя після травми (психотерапевтична нормалізація культурної травми) (Вільямс і Пойюла, 2023), і навіть наша людська належність простору прекрасного (художньо-естетична нормалізація культурної травми) (Даниленко, 2023; Міхно, 2020). Усе це здатне допомогти людині як особистості в подоланнях не лише ПТСР, але й інших травм, у тому числі й культурної. А якщо згадати, що культурну травму можна долати спільно зі своїми, тобто з людьми, з якими ти поділяєш певні культурні цінності, – це значно полегшує виконання цього непростого завдання. Тут варто звертатися до культурної солідарності, яка виявляє себе у стресових і травматичних ситуаціях як інклюзивність.

Вибіркова інклюзивність як негативна нормалізація. Інклюзивність в усьому світі уже давно витлумачують значно ширше, аніж лише як захист прав людей з інвалідністю та іншими особливими потребами. Сучасні дослідники пишуть, що передусім маємо будувати інклюзивне суспільство, в якому всі повинні бути не просто рівними перед законом, але також усі мають піклуватися про те, аби закон захищав усіх, щоби кожна громадянка і кожен громадянин мали можливість повною мірою реалізовувати свої права і виконувати свої обов'язки. Тобто не лише люди з особливими потребами повинні бути під особливим захистом (вони мають бути під посиленим захистом), але піклування заслуговують кожен і кожна (Бойченко, 2024). Інклюзивність має бути для всіх, причому більшою – для тих, хто більше постраждав, а не для тих, хто створює для себе штучні привілеї. Для тих, хто страждає більше, потрібна поглиблена інклюзивність, яку варто підтримувати і посилювати. А для тих, хто зловживає інклюзивністю і створює для себе вибіркову, «елітну» інклюзивність, має бути спільний осуд і неприйняття, а, можливо, і притягнення до відповідальності згідно з чинним законодавством. Для цього потрібні лише суспільна згуртованість і політична воля.

Справді, ситуація війни кожного з нас повергла в численні стреси та травми: якщо не ми особисто, то наші родичі й друзі воюють, потрапляють під обстріли, зазнають якщо не особистих фізичних ушкоджень і прямих матеріальних втрат, то отримують різні психічні травми і непрямі матеріальні збитки. Поза винятками всі українці в умовах російської війни проти України мають посттравматичний синдром, у широкому сенсі всі українці є жертвами війни – навіть ті, хто виїхав за кордон і не чує майже щоночі сирен. Навіть ті українці, що виїхали за кордон, зробили це не для свого задоволення чи вигоди (навіть якщо комусь здається, що виплати для біженців є манною небесною, то це глибока помилка), а під примусом обставин і з величезним ризиком для збереження своєї сім'ї і свого майна, нажитого протягом усього свого життя. Перебування в іншій країні – це завжди стрес, і далеко не завжди позитивний, адже адаптація ніколи не проходить легко і втрата Батьківщини, навіть, здавалося би, тимчасова і лише фізична, а не духовна, теж є суттєвим ударом по самопочуттю і самооцінці кожної людини.

У такій ситуації має зростати солідарність і взаємна підтримка між усіма українськими громадянами, де би вони не знаходилися. А тому особливо гостро сприймаються ситуації, в яких ми відчуваємо, що нас принижують, намагаються скористатися нашим уразливим статусом, забрати в нас ще більше – понад те, що уже забрав і продовжує забирати російський окупант. Тим більш гостро це сприймається, якщо образити – свідомо чи не бажаючи – намагається наш же співгромадянин. Ще гостріше це сприймається, коли ображає – вільно чи невільно – людина, яка представляє сферу освіти, людина, яка за самим своїм фахом має покликання бути чуйною і турботливою, має швидше віддати своє – усі пам'ятаємо «Серце своє віддаю дітям» Василя Сухомлинського.

Тому тему вибіркової інклюзивності було піднято в спеціальному науковому дослідженні,

результати якого представлені, зокрема, в низці наукових статей, котрі вийшли цього року (Бойченко, 2025a; Бойченко, 2025b; Єрмоленко, 2025, с. 16–21). А починалося все з теми дослідження соціальної інклюзії у вищій освіті, якою займався у складі дослідницького колективу відділу взаємодії університетів і суспільства Інституту вищої освіти НАПН України (Бойченко, 2024). Саме як підсумок того дослідження минулого року було опубліковано спеціальну монографію відділу (де є і мій розділ з культури соціальної інклюзії у вищій освіті), яка зайняла одне з перших місць на конкурсі робіт відповідного жанру по всій Національній академії педагогічних наук України минулого року.

Висновки. Коротко підсумовуючи перші висновки, маємо сказати, що там, де більше болить, – там є вища чутливість і респонзивність людей і суспільства. А отже, саме там можна більше зробити хорошого і важливого – увага людей уже сконцентрована на цій сфері та проблематиці. Тому якщо й трапляються надто болісні ситуації з вибірковою інклюзивністю, коли треба всім, а отримує лише дехто, то саме в цій сфері й варто починати робити основну роботу з подолання цих випадків вибіркової інклюзивності, з викорінення самої можливості появи і відтворення таких ганебних ситуацій. Тобто сфера освіти має стати не місцем ганьби, а точкою росту гідності, в якій виховується культура особистості та спільноти, які й близько не допускають навіть можливості обділити або принизити когось – не лише у сфері освіти, а й будь-де в суспільстві. Освіта має стати оазою протистояння ПТСР, подолання його отруйних впливів, патологічних переродженъ і загрозливих метастаз, які можуть пронизати собою все суспільство. ПТСР варто вивчати, пом'якшувати його наслідки і поступово й обережно виводити людей з нього. А зважаючи на те, що всі ми всередині одного глобального ПТСР, породженого російською війною проти України, – масштаби цього завдання важко переоцінити. Досвід подолання ПТСР є багато в чому корисним для формування засад теоретичного вивчення і практичного подолання культурної травми та недопущення її негативної нормалізації.

Список використаних джерел:

Адорно, Т. (2019). Виховання після Аушвіца. Пер., анот. і прим. В. Брижнік, наук. ред. М. Бойченко. *Філософія освіти, 25*(2), 82–99. https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4

Баркер, П. А. (ред.). (2023). *Подолання травми. Глобальні, біблійні та пастирські перспективи*. Пер. з англ. Д. Мрозової та І. Фесенка. Рівне: ПП «Формат-А».

Бойченко, М. (2025a). Апорії толерантності: хибність вибіркової інклюзивності у політиці скасування. *Політологічний вісник,* 95, 12–34. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2025.95.12-34

Бойченко, М. (2025b). Межі толерантності: колізії культури скасування. *Філософська думка*, 2025, (1), 173–191. https://doi.org/10.15407/fd2025.01.173

Бойченко, М. (2020). Русифікація як нищення української національної пам'яті: передумови і наслідки тоталітарної радянської політики щодо України. Єщенко, Т. (ред.). *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті [текст] : збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року*. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, с. 58–60.

Бойченко М. (2024). Формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти України для повоєнного українського суспільства: теоретико-концептуальні засади. *Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти у післявоєнний період: монографія* / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова; за ред. О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, с. 8–45.

Бонгеффер, Д. (2024). *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат*. Пер. з нім. К. Дмитренко. 2-е вид. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.

Верменич, Я. (2022). «Радянізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр. *Український історичний журнал*, (3), 158–175. https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.158

Вінс, В. А., & Суворова, А. Г. (2023). Можливості профілактики та корекції посттравматичного стресового розладу у дорослих. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (4), 10–13. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.4.3

Волковський, В. (2022). Уроки війни для формування стратегії української східної політики: філософські міркування. *Філософія освіти*, 28(1), 53–69. https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-4

Даниленко, Л. (2023). Терапія травми: художня концепція подолання колективного болю (на прикладі творів сучасної української прози). *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, (21), 46–56. https://doi.org/10.28925/2412-2475.2023.21.5

Єрмоленко, А., Балінченко, С., Бойченко, М. та ін. (2025). Війна як виклик для моральних цінностей. *Філософська думка*, (1), 7–65. https://doi.org/10.15407/fd2025.01.007

Куртін-Денамі, С. (2025). *Три жінки в темні часи: Едіт Штайн, Ханна Арендт, Сімона Вайль, або Amor fati, amor mundi*. Пер. з фр. Д. Каратєєва. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.

Марусик, Т. (2018). Школа і мова. Про доплати вчителям мови/язика нині і в минулому. *Радіо «Свобода» (Україна)*. 08 липня 2018. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29348988.html

Міхно, Н. К. (2020). Проекції культурної травми в просторі повсякденності: до питання візуальної презентації дискурсу війни в міському просторі. *Габітус*, 11, 61–66. https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10

Приссєвок, О. (2022). Як зросійщували школи УРСР з 50-х і до розвалу союзу. *Ukraine History*. 3 серпня 2022. URL: https://ukraine-history.com/yak-zrosijshhuvaly-shkoly-ursr-z-50-h-i-do-rozvalu-soyuzu/

Рихло, П. (2023). *«Урвані струни прегучної ліри…» Німецько-єврейські поети Буковини*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.

Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.

Burback, L., Brémault-Phillips, S., Nijdam, M. J., McFarlane, A. & Vermetten, E. (2024). Treatment of Posttraumatic Stress Disorder: A State-of-the-art Review. *Current Neuropharmacology,* 22(4), e280423216304. https://doi.org/10.2174/1570159X21666230428091433

Osuka, A., Ogura, H., Ueyama, M., Shimazu, T., & Lederer, J. A. (2014). Immune response to traumatic injury: harmony and discordance of immune system homeostasis. *Acute Medicine and Surgery,* 1(2), 63–69. https://doi.org/10.1002/ams2.17

Shapiro, J. (2018). "Violence" in medicine: necessary and unnecessary, intentional and unintentional. *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 13, 7. https://doi.org/10.1186/s13010-018-0059-y.

Storm-Mathisen, F. (2025). 'Violence is completely normal': Managing Violence Through Narrative Normalization. The British Journal of Criminology, 65(1), 37–53. https://doi.org/10.1093/bjc/azae030

References:

Adorno, T. (2019). Vykhovannia pislia Auschwitz [Education after Auschwitz]. Per., anot. i prym. V. Bryzhnik, nauk. red. M. Boichenko. *Filosofiia osvity – Philosophy of Education*, 25(2), 82–99. https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4

Barker, P. A. (Ed.). (2023). Podolannia travmy: Hlobalni, bibliini ta pastyrski perspektyvy [Overcoming trauma: Global, biblical and pastoral perspectives]. Per. z anhl. D. Mrozovoi ta I. Fesenka. Rivne: PP "Format-A".

Boichenko, M. (2025a). Aporii tolerantnosti: khybnist vybirkovoi inkliuzyvnosti u politytsi skasuvannia [Aporias of tolerance: The fallacy of selective inclusivity in cancel politics]. *Politolohichnyi visnyk – Political Studies Bulletin*, 95, 12–34. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2025.95.12-34

Boichenko, M. (2025b). Mezhi tolerantnosti: kolizii kultury skasuvannia [The limits of tolerance: Collisions of cancel culture]. *Filosofska dumka – Philosophical Thought*, (1), 173–191. https://doi.org/10.15407/fd2025.01.173

Boichenko, M. (2020). Rusyfikatsiia yak nyshchennia ukrainskoi natsionalnoi pamiati: peredumovy i naslidky totalitarnoi radians′koi polityky shchodo Ukrainy [Russification as destruction of Ukrainian national memory: Preconditions and consequences of totalitarian Soviet policy toward Ukraine]. In T. Ieshchenko (Ed.), Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pamiati: Zbirnyk naukovykh prats′ (pp. 58–60). Lviv: Drukarnia Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho.

Boichenko, M. (2024). Formuvannia kultury sotsialnoi inkliuzii u sferi vyshchoi osvity Ukrainy dlia povoiennoho suspilstva: Teoretyko-kontseptualni zasady [Formation of social inclusion culture in Ukrainian higher education for the post-war society: Theoretical and conceptual foundations]. In O. Orzhel (Ed.), Sotsialna inkliuziia u sferi vyshchoi osvity u pisliavoiennyi period: Monohrafiia (pp. 8–45). Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy.

Bonhoeffer, D. (2024). Sprotyv i pokora: Lysty i notatky z-za grat [Resistance and submission: Letters and papers from prison] Per. z nim. K. Dmytrenko. Kyiv: Dukh i Litera.

Vermenych, Ya. (2022). "Radianizatsiia" chy "natsionalizatsiia": Shche raz pro sutnist polityky korenizatsii 1920 – pochatku 1930-kh rr. ["Sovietization" or "nationalization": Once again about the essence of indigenization policy of the 1920s–early 1930s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, (3), 158–175. https://doi.org/10.15407/uhj2022.03.158

Vins, V. A., & Suvorova, A. H. (2023). Mozhlyvosti profilaktyky ta korektsii posttravmatychnoho stresovoho rozladu u doroslykh [Opportunities for prevention and correction of post-traumatic stress disorder in adults]. *Naukovyi visnyk*

Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Psykholohiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Psychology Series, (4), 10–13. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.4.3

Volkovskyi, V. (2022). Uroky viiny dlia formuvannia stratehii ukrainskoi skhidnoi polityky: Filosofski mirkuvannia [Lessons of war for forming the strategy of Ukrainian Eastern policy: Philosophical reflections]. *Filosofiia osvity – Philosophy of Education,* 28(1), 53–69. https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-4

Danylenko, L. (2023). Terapiia travmy: Khudozhnia kontseptsiia podolannia kolektyvnoho boliu (na prykladi tvoriv suchasnoi ukrainskoi prozy) [Trauma therapy: The artistic concept of overcoming collective pain (on the example of modern Ukrainian prose)]. *Literaturnyi protses: Metodolohiia, imena, tendentsii – Literary Process: Methodology, Names, Trends*, (21), 46–56. https://doi.org/10.28925/2412-2475.2023.21.5

Yermolenko, A., Balinchenko, S., Boichenko, M. et al. (2025). Viina yak vyklyk dlia moralnykh tsinnostei [War as a challenge for moral values]. *Filosofska dumka – Philosophical Thought*, (1), 7–65. https://doi.org/10.15407/fd2025.01.007

Courtin-Dénamy, S. (2025). Try zhinky v temni chasy: Edit Shtain, Khanna Arendt, Simona Vail, abo Amor fati, amor mundi [Three women in dark times: Edith Stein, Hannah Arendt, Simone Weil, or Amor fati, amor mundi]. Per. z fr. D. Karatieieva. Kyiv: Dukh i Litera.

Marusyk, T. (2018, July 8). Shkola i mova. Pro doplaty vchyteliam movy/yazyka nyni i v mynulomu [School and language: On teachers' extra pay for language now and in the past]. Radio Svoboda (RFE/RL Ukraine). Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/29348988.html

Mikhno, N. K. (2020). Proektsii kulturnoi travmy v prostori povsiakdennosti: Do pytannia vizualnoi prezentatsii dyskursu viiny v miskomu prostori [Projections of cultural trauma in everyday space: On the issue of visual presentation of the war discourse in urban space]. *Habitus*, 11, 61–66. https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10

Pryssievok, O. (2022, August 3). Yak zrosiishchuvaly shkoly URSR z 50-kh i do rozvalu Soiuzu [How schools in the Ukrainian SSR were Russified from the 1950s to the collapse of the USSR]. Ukraine History. Retrieved from: https://ukraine-history.com/yak-zrosijshhuvaly-shkoly-ursr-z-50-h-i-do-rozvalu-soyuzu

Rykhlo, P. (2023). "Urvani struny prehuchnoi liry…" Nimetsko-ievreiski poety Bukovyny ["Broken strings of a resounding lyre…" German-Jewish poets of Bukovina]. Kyiv: Dukh i Litera.

Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley: University of California Press.

Burback, L., Brémault-Phillips, S., Nijdam, M. J., McFarlane, A. & Vermetten, E. (2024). Treatment of Posttraumatic Stress Disorder: A State-of-the-art Review. *Current Neuropharmacology*, 22(4), e280423216304. https://doi.org/10.2174/1570159X21666230428091433

Osuka, A., Ogura, H., Ueyama, M., Shimazu, T., & Lederer, J. A. (2014). Immune response to traumatic injury: harmony and discordance of immune system homeostasis. *Acute Medicine and Surgery*, 1(2), 63–69. https://doi.org/10.1002/ams2.17

Shapiro, J. (2018). "Violence" in medicine: necessary and unnecessary, intentional and unintentional. *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 13, 7. https://doi.org/10.1186/s13010-018-0059-y.

Storm-Mathisen, F. (2025). 'Violence is completely normal': Managing Violence Through Narrative Normalization. *The British Journal of Criminology,* 65(1), 37–53. https://doi.org/10.1093/bjc/azae030

Дата надходження статті: 29.07.2025
Дата прийняття статті: 26.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025